ságok vagy legjobb esetben általános társadalmi hibák kipellengérezése vezeti tollát. Öreg kori műveiben igen gyakran csak a kisvárosi pletykák szerelmi bonyodalmait boncolgatja. Köztudott, hogy sohasem tartozott írói erényei közé a sokoldalú pszichológiai motiválás, mégis feltűnő, hogy az 1880-as évektől kezdve fokozatosan elhalványul műveiben a lélektani indoklást célzó sokszínű művészi megjelenítés, s egyre több vérszegény vázlatot alkot. Míg a 70-es években keletkezett műveiben tehetséges, ambíciózus társadalom-reformerek elszánt harcát megbéklyózza az osztálytársadalom korrupciója (*Az apostol*, *Eltévesztett utak*, *Fényes házasság* stb.), míg kedvenc szereplői a múlt század magyar társadalmának áldozatai, az erkölcsromboló úri világ szörnyszülöttei (*A nyomorúság iskolája*, *Öngyilkosok* stb.), addig a század vége felé az élettől való eltávolodás beszédes bizonyítékaként a kapitalista újságírás igényeit kielégítő tárcákat ír meglehetősen kiváló rutinnal.

Véleményünk szerint Vértesi Arnold életműve feltétlenül értékesebb annál, mint amit Herczeg Ferenc szerint „meghiggadt bölcsességű" — nyugodtan hozzátehetjük: ellenzéki politikai magatartásából kiábrándult — íróként öreg korában alkotott. Még akkor is, ha előadó készsége tisztult, csiszolódott s nemcsak a romantikus ballasztoktól szabadult meg az évtizedek során, hanem a korábbi pongyola felépítésű novelláival szemben kései szerkesztéstechnikája is jó arányérzékű íróra vall.

Vértesy Miklós az író műveinek felsorolásakor megfeledkezik mondanivalója miatt fontos két regényéről, amelyeket az irodalomtörténeti tanulmányok is mellőznek, mert kötetben sohasem jelentek meg. 1878-ban Mikszáth Kálmán — kit baráti szálak fűztek Vértesihez — a Szegedi Naplóban megjelenteti *A hülye fiú* c. regényt, melyben a koleralázadás eseményeinek feleleventésekor lángra kap a vasvillával felfegyverzett parasztok úrgyűlölete; vésztjósló kiáltás hangzik végig a falun: „Nem akarunk többé az urak szolgái lenni!" A regény földesúri szereplője megbecsteleníti, egy hülye gyerekkel ajándékozza meg az életkedvtől pirospozsgás „falusi legszebb leányt", majd minden lelkiismeretfurdalás nélkül erkölcsi és anyagi nyomorba kergeti. A polgári házasság mellett a dogmatikus egyházi törvények ellen szót emelő *Holtomiglan* c. bonyolult bűnügyi nyomozás szálaival átszőtt regénye (Debreceni Ellenőr. 1884.) is hasonló szempontból érdemel említést.

Nem értjük, hogy — ha jegyzetszótár készítője szükségét érezte annak, hogy megmagyarázza a baldachin, cinikus, dekrétum, glória, kardinális, malíciózus, prépost, tüdőlob (mely egyébként a szövegből is kiderül) szavakat — miért hagyta magyarázatlanul pl. az addio, baret, duomo, kucséber, Laresek, mazzinista, moll (ruhaanyag), porfir rota, prefektus, prior, processzió, tiara szavakat.

Befejezésként nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Vértesi munkásságát érdemes volt megismertetni olvasóközönségünkkel, sőt véleményünk szerint nem ártana egy újabb novelláskötet megjelentetése mellett egy kötetnyi regényét is kiadni. *Az ugaroskarádi közbirtokosság*, *Csiricsáry Bertalan úr őméltósága*, *A nyomorúság iskolája*, *Eltévesztett utak*, *Fényes házasság* címűek közül lehetne válogatni. Vértesi Arnold műveinek a fokozott megbecsülésére int Jókai Mór Nemzet c. napilapja is:

„alig is érdemli meg valaki inkább, mint Vértesi, a magyar olvasó közönségnek rokonszenvét, érdeklődését és becsülését. Évek hosszu során át volt ő e közönségnek egyik legkedvesebb beszélyirója . . . Müvei, amint belőlük mindig természeti igazság és meggyőző élethűség szólott, ugy mindig kellemesen mulattatók is voltak: Vértesi *mindig a költői szépnek mezébe tudta öltöztetni az élet-irányitó eszméket*, melyeket éles eszével taglalt és fenkölt irói ékesszólással tárgyalt." (*Tudomány és Irodalom*. 1888. okt. 14. 284. sz. Reggeli kiadás. 7. l.)

Szekeres László

CSATHÓ KÁLMÁN VISSZAEMLÉKEZÉSEI A NEMZETI SZINHÁZRÓL

Ilyeneknek láttam őket. Régi Nemzeti Színház-i arcképalbum. — A régi Nemzeti Színház. Bp 1960. Magvető K. 332; 342 l. 26 + 27 t.

Példaszerűen okos dolog volt, hogy Csathó megírta, a Magvető pedig kiadta ezt a két, külsejében is vonzó szépségű kötetet. Kultúránk, tehát színházi kultúránk is — ugrásszerű nagy minőségi változásaival együtt — megszakítatlan folyamat, s a mának kötelessége, hogy a tegnap emlékét megtartsa a holnap számára. Főként, ha olyan illanó emlékekről van szó, amelyek nem maradtak, nem is maradhattak fönn másutt, mint egykori szem- és fültanúk agysejtjeiben. Sietve kell készítetnünk e koros kortársakat: bízzák nyomdafestékre és papirosra, ami történelmileg, esztétikailag értékeset őriznek. Különszerencse, hogy oly sok értékes emléknek őrzője, mint Csathó Kálmán, ma is könnyed tollú, kellemes elbeszélő, nagy erények és apró gyarlóságok friss szemű ábrázolója, jellemző adomák jóízű előadója. Fényt és árnyat, fellelkesedést és humort, dicséretet és gúnyt finom arányérzékkel vegyít egykori pályatársairól: színészekről és szinigazgatókról,

szerzőkről és kritikusokról festett arcképeiben. Ismeri és ki is elégíti a közönség kíváncsiságát a színpad hőseinek és hősnőinek magánélete, szerelmei iránt, de ezt az akadémikus ízlésű író mértéktartásával teszi, s az intim adatokat is a művészi egyéniség teljesebb megvilágítására igyekszik felhasználni.

Mindezt úgyszólván eleve föltételezhettük róla, aki nem ok nélkül volt jó negyedszázadon át egy számra, befolyásra jelentős olvasóréteg: a konzervatív, itt-ott még némi dzsentri-nosztalgiát tápláló polgári értelmiség egyik legkedveltebb írója. Ha néhol egy kissé csiklandóbban beszélt is férfi s nő viszonyáról, mint szaloniasabb elődei szoktak, elnézték neki a herczegferenci „Uj Idők" előfizetői, sőt még azt sem vették rossz néven, ha olykor megcsipkedte őket, hiszen maguk közül valónak érezték.

Szabadabb szemléletét, bíráló megnyilatkozásait a mai, szocialista kritika csak örömmel fogadhatja. A kérdés éppen az: túl tudott-e lépni — élete nyolcadik évtizedében — Csathó Kálmán akár művészileg, akár állásfoglalásban azon a vonalon, ahol egykori közönségének igénye korlátot emelt elébe?

Művészi szempontból ebben a voltaképpen nem is szépirodalmi jellegű munkában sokkal nehezebb feladat várt rá, mint egykori, az élet s lélek talaját csak sekélyebben szántó regény- és novella-témáiban. Rendkívüli egyéniségek egész sorát kellett jellemeznie, régen elzengett hangok, szavak árnyalatait, zenéjét kellett újra hallhatóvá, rég kihunyt szemek villanását, rég megmerevült arcvonások játékát, régen porladó testek kifejező mozdulatait újra láthatóvá tennie. Ez sokszor sikerült neki. *Jászai Mari, Márkus Emília, Pethes Imre, Beregi Oszkár, Bajor Gizi* és mások egy-egy jelenetének fölidézését hűnek fogják találni azok, akiknek eleven emlékük van még róluk, s jelentőségüket felfoghatja, egyéniségüket megismerheti ezekből az ábrázolásokból a jövő kor olvasója is. Csakhogy az író eszközei nem olyan változatosak, hogy minden egyes alak eltérő jellemzésére futná belőlük. S mivel művét úgy szerkesztette meg, hogy valamennyi hőséről külön fejezetbe foglalt arcképet fest, a fejezetekben bizony gyakori az ismétlés, az arcképek egy-egy vonása nagyon is hasonló. A legtöbb nagy művészről, művésznőről egyformán olvashatjuk, hogy nem játszotta, hanem átélte alakjait, s hogy egyéniségével be tudta tölteni a színpadot. Sok ismétlés fakad abból is, hogy Csathó önálló, magukban is teljes arcképeket, életrajzokat igyekszik adni, s így két vagy több művész életének közös eseményeit mindegyikükről szólva újra megírja. Persze, egy-egy fejezet kerekebbé, élvezetesebbé lesz így, de az egész művet egyvégtében olvasva, idő- és helyfecsérlésnek érezzük ezt. Talán kicsinyes is ez a kifogás, ha arra gondolunk, hogy milyen életteli, egyéni, vonzó képet kapunk sok-sok színházi nagyságról: *Hevesi Sándor*ról, *Jászai Mari*ról, *Csillag Teréz*ről, *Bajor Gizi*ről, *Beregi Oszkár*ról. Ezeknek és még sok más kitűnő rajzának a megalkotásában Csathó bőven él a maga kipróbált novella- és vígjátékírói eszközeivel. Szinte sohasem ad szabályszerű, időrendet követő életrajzot: az ábrázolt alakról való első, személyes benyomásával kezdi rajzát, egy-egy kiemelkedően érdekes eseménynél ragadja meg a történet fonalát, hogy azután előre is, hátra is végiggombolyítsa, közben új meg új személyes emlékeivel, élményeivel színezve, bonyolítva. Gyakran eltér a tárgytól, rábízza magát a képzettársítás során föltoluló emlékeire, de mert ilyenkor is a színházon jár az esze, csupa érdekes, értékes anyagot hord össze, ha nem is éppen abba a fejezetbe, de mindenesetre az egész műbe beletartozót. Adomái legtöbbször lényegre mutatóak, de Csathó csak az előadás kedves közvetlenségében éri utól e műfaj legjobb mestereit, a kikerekítésben, csattanósságban többnyire mögöttük marad. Annál jobban ért az egyes fejezetek, majd az egész mű hatásos, hangulatos lezárásához. Az elhunyt nagyokról való megemlékezéseit szereti egy-egy utolsó találkozás megkapó, halálsejtelmes ábrázolásával befejezni; a II. kötet utószavának könnyes humorú végsorai szinte a szellemidézés erejével hatnak.

Vonzó líraiságában s az író ifjú- és férfikorát jelentő múlt iránti magától értődő elfogultságában sem holmi kritikátlan áradozás ez a munka. Finoman, de félreérthetetlenül tesz különbséget Csathó nagyok, közepesek és kicsinyek között, nem titkolva a legnagyobbak emberi gyöngéit és művészi fogyatékosságait sem. De e fogyatkozások fölmutatásával sem árnyékolja be az igazi lángész ragyogását. Egyéni modor, sőt modorosság, stíluskülönbség, sőt stilizálás iránt szinte túlságosan szabadelvű, de az a felfogása, hogy minden darabot a maga stílusában kell játszani, s hogy éppen ezért nem minden, mégoly tehetséges színész sem alkalmas mindenfajta szerepre, szilárdan végigvonul a két köteten.

Itt érünk ahhoz a kérdéshez, hogy az emlékirat-szerző Csathó Kálmán, aki az egykori szépírót — ha csak egyetlen pontban is — a nagy színpadi alakítások visszaidézésében fölülmúlta, túl tudott-e jutni a szocializmust építő társadalomban élt 10—15 esztendő alatt a maga konzervatív polgári liberalizmusán vagy legalább megérzik-e visszaemlékezésein, amelyek végre is a magyar színháztörténet forrása is óhajtanak lenni, korunk történetszemléletének hatása. E kérdésre határozott nemmel kell felelnünk. De hogy is kérhetnők ezt számon olyan írótól, aki a felszabadulás évében már 64 esztendős volt!

Csathó különben is sajátosan konzervatív író, már pályája kezdetén. Egyidős a Nyugat nagyjaival, s noha egy évtizeddel később lép fel náluk, talán egyetlen a kor jelentősebb tehetségei közül, akin semmi sem érzik a nagy írói forradalom hatásából, s akit kora haladó eszméi is alig érintenek. Nem változtat ezen egykori iskolatársával, *Móricz Zsigmond*dal megújuló barátsága sem. De csaknem érintetlenül hagyja őt a Horthy-kor „szelleme" is; s nyilván emiatt kell a fasizmus előretörése idején a Nemzeti Színházban betöltött főrendezői állásától megválnia. Állásfoglalásán, írói szemléletén ez mitsem változtat. Viszont nem következik be nála a felszabadulá sután a konzervatív-liberális polgári értelmiség nem kis részére jellemző sértődött jobbra-tolódás sem. Ámbár hosszú évekre szinte teljesen kiszakad az irodalmi és művészi életből, mostani visszaemlékezéseiben egy csöppje nem érzik a keserűségnek.

Ez a változatlan magatartás és szemlélet azonban képtelenné teszi őt arra, hogy a mélyére tekintsen azoknak a művészeti és irodalmi irányváltozásoknak, forrongásoknak, amelyeknek főként ifjúkorában tanuja volt. Pedig ezeknek a képviselői közül nemcsak Móricz Zsigmonddal állott közeli összeköttetésben, hanem még sokkal inkább *Hevesi Sándor*ral, akinek mint főrendezőnek, majd mint igazgatónak közvetlen munkatársa volt, s akit „páratlan rendező-zseni"-nek, kora legnagyobb színházi szakemberének tart. Azt sem mondhatjuk, hogy Hevesi fiatalkori nagy törekvéseit, a Thália-mozgalmat ne helyesen ítélné meg művészi szempontból s ne találóan ábrázolná a mozgalom megjelenési formáit. De arra, hogy ez az új irány vagy általában a *naturalizmus, verizmus* néven ismert színjátszó stílus, s a régi, patetikus, szavaló modor ellen megindult harc, egy új közönség új igénye valami összefüggésben lett volna a társadalom fejlődésével és hogy az egész mozgalomnak bármi politikai tartalma lett volna, arra a legcsekélyebb utalást sem találni Csathónál. Pedig akkoriban ő maga európai látókörben tájékozódott: Berlinben *Reinhardt*, Párizsban *Antoine* rendezői stílusát tanulmányozta, s a *Moszkvai Művészszínház* iránt is érdeklődött. Jellemző az is, hogy Hevesiben nem a magyar színjátszás forró fejű fiatal forradalmárát szereti igazán (noha korai harcairól is elismerőleg ír), hanem a későbbi, kiforrott, meghiggadt színházi vezetőt. Hogy a nézeteknek ebbe a tisztulásába némi elvfeladás is vegyülhetett, az meg sem fordul Csathó fejében. Pedig nyilvánvaló, hogy a Thália egykori vezetője nem lehetett minden megalkuvás nélkül több mint egy évtizeden át a Horthy-kor Nemzeti Színházának igazgatója . . . Ott persze igaza van Csathónak, ahol éles szavakkal elítéli azt a kormányintézkedést, amely a nagymúltú intézményt oly magas színvonalon tartó *Hevesi Sándor*t eltávolította a Nemzeti Színház igazgatói székéből: „mert akkor már fujdogált a faji gyűlölet viharának előszele, amely abban különbözött minden más széltől, hogy nem a könnyű szemetet, hanem éppen a legsúlyosabb értékeket mozdította ki helyükből". Hasonló határozottsággal ítéli el azokat a mesterségesen rendezett hajszákat, amelyek már korábban megakadályozták, hogy *Molnár Ferenc* és *Szomory Dezső* műsorra tűzött darabjait előadja a Nemzeti Színház. Az azonban az ő Hevesit erősen védelmező elbeszéléséből is kitűnik, hogy az akkor még csorbítatlan tekintélyű igazgató éppoly kevéssé mert vagy tudott ezekkel a hajszákkal szembefordulni, mint maga a minisztérium, amely többnyire meghátrált a zavargó szélső jobboldali szervezetek fenyegetőzése elől. A legdurvább azok közül a fenyegetések közül, amelyek a Nemzeti Színházat az ellenforradalmi terrorizmus részéről érték, még 1920-ra, *Ambrus Zoltán* igazgatósága idejére esett, és Beregi Oszkárnak, a kor egyik legnagyobb színésztehetségének az országból való menekülésére vezetett. Csathó könyvében nem olvasunk arról, hogy Ambrus, vagy a színház vezetői, fölöttesei közül bárki védelmére kelt volna Bereginek, de ehhez akkor valóban forradalmi bátorság kellett volna. Maga Csathó is csak bizalmas baráti körben állott az üldözött nagy művész mellé, akinek nagyszerű képességeit teljes szívből magasztalja könyvében, noha egyéniségének, tehetségének árnyoldalait éppúgy megfesti, mint más nagyokéit. Ettől a kétoldalú ábrázolástól talán csak *Rózsahegyi Kálmán* mentesül. Csathó nem is titkolja, hogy a magyar népi szerepek e nagyszerű alakítójának méltatásában meghitt baráti érzés is vezeti tollát, de Rózsahegyi így sem válik hamisan eszményített szoborrá, meleg humorral formált figurája igazi hús-vér alak, Bajor Gizié mellett az egész mű legsikerültebb jellemábrázolása.

Csathó nem hallgatja el, hogy a faji előítélet, sőt faji üldözés Rózsahegyit sem hagyta érintetlenül, de hitelesnek fogadja el azt az expedienst, amellyel a nagy művész annak idején a fasiszta törvények hatálya alól kimentette magát. Egyébként a fasizmusnak éppen csak az efféle, emberüldöző s a színház birodalmába is berontó megnyilvánulásait ítéli el, más politikai állásfoglalást alig találni visszaemlékezéseiben, amelyek így — noha hiteles életszerűséggel teremtik újjá egy félszázad színházi világát, mégsem történelmiek igazán. Ez persze többé-kevésbé a műfaj természetéből is következik: egyéni arcképekké formált csupa személyes emlékből nem kerekedhetik történelmi mű. Viszont a történelem eseményei, a korszakfordulatok mégsem kapcsolhatók ki sem a személyes emlékekből, sem

egy-egy művész élete pályájából. Csathót olvasva pedig szinte azt hinné az ember, hogy Paulay Ede igazgatóságától Hevesi Sándor távozásáig egyéb sem történt Magyarországon, mint hogy színházat játszottak, hol jobban, hol kevésbé jól. Igaz, hogy az ábrázolt korszak legsúlyosabb eseményekkel terhelt éveiben (1917-től 1922-ig) változatlanul Ambrus Zoltán ült a Nemzeti Színház igazgatói székében, de az alig hihető, hogy vesztett háború, a monarchia összeomlása, két forradalom, majd az ellenforradalom ne hozott volna sokkal nevezetesebb változásokat is akár a színház, akár egyes vezetőinek és művészeinek életébe, mint amilyenekről Csathó mellékesen megemlékezik. Mellékesen, mert az elbeszélt nem is események, csak esetek, pusztán arravalók, hogy adomaszerűen megvilágítsák — mondjuk — Ambrus vagy Bajor Gizi jellemét, egymáshoz való viszonyukat. Vajon például a Tanácsköztársaság művelődési politikája ne vitt volna új eszmei törekvéseket, műsorváltozást, újszerű közönségszervezést a Nemzeti Színház munkájába? Vagy csak Csathónak nincsenek ezekről elbeszélni valói? Különösen erős hiányérzetünk támad ebben a részben, ha Móricz híres egykorú színházi riportjára gondolunk, amely hozsannás örömmel fogadja a proletárközönségnek a színházba özönlését.

Többször említettük már Ambrus Zoltán és Móricz Zsigmond nevét. Kívülük még *Tömörkény István*ról és *Szomory Dezső*ről emlékezik meg Csathó mint színpadi szerzőkről, *Keszler József*ről mint színikritikusról. Tömörkényt mint a szerény, hálás szerző kellemes típusát említi, Szomory az ellenkezőre példa. De az ő sok emberi gyöngéjét, írói furcsaságát is olyan kedves, elnéző humorral mutatja be, hogy nagy tehetségére semmi árnyék nem esik, egyénisége is rokonszenves marad. Hasonló modorban, de kevesebb elismeréssel szól Csathó az egykor oly nagy tekintélyű Keszlerről, akit megállapítása szerint a nála frissebb és nagyobb műveltségű Ambrus Zoltán borított homályba. Meglepő, hogy Ambrusnak csak írói érdemét látja s kissé túlzó módon is magasztalja, talán azért, hogy a teljes elfogulatlanság látszatával jelenthesse ki róla: nem értett a színházhoz, csak az irodalomhoz. Híres bírálataiban is csak a darabról tudott ítéletet mondani, az előadásról — Csathó szerint — nem. Érdekes, hogy Csathó abban sem lát semmi nevezeteset, hogy Ambrus döntő fontosságúnak tartotta Móricz *Pacsirtaszó* című darabjának színrevitelét. Érve, hogy Móricz úgyis régi szerzője volt a Nemzeti Színháznak, nem áll meg. Mert egészen más volt 1909-ben, a Hét krajcár nagyjából osztatlan sikere után előadni a még népszínműi vonásokat is mutató Sári bírót, mint 1917-ben a Pacsirtaszót. Móricz ekkor már a Sárarany, a Tragédia, Az Isten háta mögött, az Árvalányok, a Fáklya szerzője; elátkozott nyugatos író, a magyarság megrágalmazója a hivatalos felfogás szerint, amelynek képviseletében Rákosi Jenő hajszát folytat a Nyugat ellen. Csathó Kálmán, a kortárs ne emlékeznék erre?

Általában, amit írókról, kritikusokról mond, az alig több, mint kedves, mulatságos, olykor jellemző életrajzi adalék. A kor nagy irodalmi harcának annyi nyoma sincs a könyvben, mint a politikai történelem eseményeinek vagy a társadalom átalakulásának, amelynek egy-egy mozzanatát még a drámaés regényíró Csathó is ábrázolni tudta. Azt csak mellékesen kell megjegyezni, hogy Móricz életrajzát mintha pusztán a maga emlékezete szerint ismerné. Az I. kötet 177. lapján azt írja róla, hogy a debreceni kollégiumból „valamelyik másik alföldi városba került". Itt talán a mű lektorainak, vagy „belső szerkesztőjének" illett volna az írót figyelmeztetni, hogy Móricz Debrecen után Patakra ment tanulni, s hogy ezt ma már a középiskolában is tanítják.

Rendkívül érdekes fejezet a II. kötetben: *A Nemzeti Színház régi épületének tragédiája.* Itt valóban mély bepillantást kapunk a „régi jó békevilág" romlott, felelőtlen és szolgai kormányzati, közigazgatási módszerébe — egy mindenbe beavatott, hiteles tanú jóvoltából, hiszen a történelmi nevezetességű épület elherdálása idején Csathó a közoktatási minisztériumban a színházi ügyek előadója volt. De a rossz emlékezetű ügy intézői ellen csak fölkelti a gyanút, azután ismét olyan óvatos nyilatkozatot tesz, mintha még mindig tartania kellene e rég letűnt hatalmasságok bosszújától. S ez talán jobb is így, hiszen súlyos anyagi visszaélésről van szó, amelyet azonban ma már úgysem lehet rábizonyítani — a halottakra. —

Csathó egész műve csak egyetlen emberrel bánik kíméletlenül, szemernyi elismeréssel sem enyhítve megvető gúnyját. Vajon érdemes volt-e ennyi csúfolódó szellemességet (és ennyi papirost — 20 lapot!) pazarolni a ma már teljesen elfelejtett ifj. Hegedüs Sándorra? Hacsak azért nem, mert Hegedüs a tehetségtelen író prototípusa volt, s kikényszerített „sikerei" példázzák, mit tehetett abban a világban még az írói pályán is a családi vagyontól, előkelő összeköttetésektől támogatott, féktelen érvényesülési vágy.

Befejezésül: ha mégannyi hiányosságát soroltuk is el Csathó Kálmán művének, az tagadhatatlan, hogy elejétől végig érdekes, kellemes olvasmány, szinte sehol el nem lankadó epikai kedvvel megalkotva, és könnyed, csevegő, néhol csak felületen sikló soraiban mégis sok-sok tanulság, sok-sok becses adalék rejlik és tárul a magyar színművészet és színműírás tudományos igényű története számára.

Kardos Pál